

Людмила Смолова

аспірант кафедри державного управління та місцевого самоврядування
ЛРІДУ НАДУ при Президентіві України

ЗАКОНОДАВЧІ КОЛІЗІЇ ЗАСТОСУВАННЯ МАНДАТА ДЕПУТАТА МІСЦЕВИХ РАД

Стаття присвячена дослідженню законодавчих колізій застосування мандата депутата місцевих рад. Автор висловлює думку, що інститут депутатського мандата має важливе значення для формування ефективної системи представницької демократії в Україні, а законодавче закріплення оптимального виду мандата за депутатами місцевих рад визначає не лише організацію їх діяльності, а й впливає на взаємовідносини депутатів з виборцями та обсяги відповідальності перед ними. Проаналізовано окремі елементи імперативного мандата та доведено неможливість їх застосування на практиці, що негативно впливає на інститут відповідальності членів представницьких органів перед виборцями. Запропоновано заходи щодо вирішення цієї проблеми.

Ключові слова: представницький орган місцевого самоврядування, імперативний мандат, доручення виборців, звіт депутата, відкликання депутата.

Ludmila Smolova

LEGISLATIVE CONFLICTS OF APPLICATION OF LOCAL COUNCILS DEPUTY'S MANDATES

The article deals with the investigation of legislative conflicts of application of local councils deputy's mandates. The author has offered an opinion that the institute of the deputy's mandate is essential for establishing an effective system of representative democracy in Ukraine and legislative recognition of the optimal mandate type with regard to the deputies of local councils determines not only the organization of their activities, but also affects the relationship between the deputies and the voters, and the scope of responsibility to them. There has been an analysis conducted of separate components of the imperative mandate and proved impossible to use them in practice, which adversely affects the institute of responsibility of the representative bodies' members to the electorate. The measures to resolve this problem have been suggested.

Keywords: representative body of local government, imperative mandate, electorate commission, deputy's report, recall of deputy.

Людмила Смолова

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ КОЛЛИЗИИ ПРИМЕНЕНИЯ МАНДАТА ДЕПУТАТА МЕСТНЫХ СОВЕТОВ

Статья посвящена исследованию законодательных коллизий применения мандата депутата местных советов. Автор высказывает мнение о том, что институт депутатского мандата имеет большое значение для формирования эффективной системы представительной демократии в Украине, а законодательное закрепление оптимального вида мандата за депутатами местных советов определяет не только организацию их деятельности, но и влияет на взаимоотношения депутатов с избирателями и объемы ответственности перед ними. Проанализированы отдельные элементы императивного мандата и доказана невозможность их применения на практике, что негативно влияет на институт ответственности членов представительных органов перед избирателями. Предложены меры по решению этой проблемы.

Ключевые слова: представительный орган местного самоуправления, императивный мандат, указы избирателей, отчет депутата, отзыв депутата.

Революційні події, які останнім часом сколихнули Україну, є свідченням різкого падіння рівня довіри українського народу до влади, вони гостро поставили на порядок денний питання про відповідальність не тільки Президента та уряду України, а й представницьких органів на загальнодержавному та місцевому рівнях. Представницький орган місцевого самоврядування – виборний орган (рада), який складається з депутатів і відповідно до закону наділяється правом представляти інтереси територіальної громади і приймає від її імені рішення [22]. Інститут депутатського мандата має важливе значення для формування ефективної системи представницької демократії в Україні, а законодавче закріплення оптимального виду мандата за депутатами місцевих рад визначає не лише організацію їх діяльності, а й впливає на взаємовідносини депутатів з виборцями та обсяги відповідальності перед ними. Розрізняють вільний та імперативний депутатський мандат. Суддя Конституційного суду Російської Федерації

М. Вітрук зауважує, що мандат депутатів може бути напіввільним, тобто таким, що поєднує у собі риси обох видів [17]. У вітчизняному публічному дискурсі тема про доцільність використання того чи іншого виду мандата при здійсненні депутатських повноважень депутатами всіх рівнів рад залишається найбільш гостро обговорюваною. Більшість вчених, спираючись на європейську практику, стоять на позиціях про застосування вільного мандата. Венеціанська комісія гостро розкритикувала зміни до українського законодавства у частині запровадження імперативного мандата для депутатів Верховної Ради України, відзначивши, що імперативний мандат не відповідає принципам свободи волі та вираження позиції народного депутата, представництва народного депутата всього народу. Разом з тим, її експерти наголосили, що практика запровадження імперативного мандата

для депутатів місцевих рад є можливою, однак малопоширеною. Окремі політики та вчені відстоюють думку про доцільність використання імперативного мандата, особливо в умовах становлення демократії в Україні. Така двозначність поглядів на одну і ту ж проблему зумовлює актуальність даного дослідження. Її правильне вирішення має принципове значення, оскільки дозволить більш чітко виявити взаємозв'язок «депутат – виборець» з метою підвищення відповідальності членів представницьких органів місцевого самоврядування перед виборцями та територіальними громадами.

Більшість авторів, як вітчизняних так і зарубіжних, при зверненні до теми про природу депутатського мандата розглядають її стосовно депутатів Верховної Ради України. Емпіричну базу з цього питання складають праці С. Авакьяна, А. Георгіца, В. Єрмолаєва, О. Кутафіна, В. Погорілка, А. Селиванова, В. Серьогіна, В. Фадєєва, В. Шаповала та інших. Свої погляди на природу мандата депутатів місцевих рад та можливість використання в Україні імперативного мандата висловлювали В. Журавський, С. Саханенко, О. Конотопцев. Зокрема, В. Журавський зауважує, що «імперативний мандат як у парламенті, так і в органах місцевого самоврядування здатен перешкодити руху України по шляху демократії і завершити процес олігархізації політичної системи...» [9]. С. Саханенко додає: «Імперативний мандат депутата місцевої ради фактично є перенесенням з епохи диктатури пролетаріату явища, не притаманного ліберальній правовій державі», а тому він повинен бути змінений на вільний [24]. О. Конотопцев аналізує зміни від 12 січня 2007 року, що були внесені до Закону України «Про статус депутатів місцевих рад», які надавали право відкликати депутатів не тільки за ініціативою виборців, а й партій [10; 11]. Законодавчі норми у частині застосування елементів імперативного мандата депутатів місцевих рад на практиці не піддавалися серйозному науковому дослідженню, а тому метою статті є узагальнення основних положень про мандат депутатів місцевих рад, закріплених у чинному законодавстві України, виявлення законодавчих колізій навколо цього питання, аналіз основних елементів депутатського мандата та можливість їх застосування на практиці виборцями.

Відповідальність представницьких органів місцевого самоврядування реалізується через наявність у депутатів місцевих рад імперативного мандата, який непрямо визначений чинним законодавством України. Однак існує значна кількість проблем, які перешкоджають застосуванню його елементів на практиці, що веде до зниження рівня відповідальності депутатів перед виборцями та недовісти інституту відповідальності представницьких органів. Так, жоден законодавчий акт держави не дає визначення дефініції «імперативний мандат», переліку його основних елементів, прямо не називає типу мандата депутатів місцевих рад, який би регулював форму взаємозв'язку «депутат – виборець» та встановлював межі відповідальності місцевих депутатів перед їх виборцями.

Юридична енциклопедія визначає імперативний мандат як юридичну форму взаємовідносин обраних членів представницького органу державної влади, керівного органу політичної партії, обраних посадових осіб і тих, хто брав безпосередню участь у виборах [25, с. 664]. Енциклопедичні видання радянського періоду розглядають імперативний мандат як інструкцію, яку давали виборці своїм представникам та яка носила для останніх обов'язковий характер [5]. Таким чином,

основним елементом імперативного мандата виступали накази (доручення) виборців. У 90-х роках минулого століття К. Арановський основними елементами імперативного мандата назвав накази виборців та відкликання депутата виборцями, оскільки імперативний мандат дослідник розглядає як обов'язок депутата слідувати інструкціям (обіцянкам, наказам) виборців, якими депутат зв'язує себе перед виборцями та несе відповідальність за невиконання своїх зобов'язань. Зміст відповідальності полягає у відмові виборців підтримувати депутата на чергових виборах і навіть у відкликанні (достроковому припиненні повноважень) парламентаря, що не виправдав виказаної йому довіри [2, с. 431–440]. В. Журавський говорить лише про один основний елемент імперативного мандата: «Імперативний мандат – це право відкликання виборцями свого депутата (чи змінність депутатів за рішенням партій або блоку партій)» [9]. Більшість дослідників, однак, вважають, що імперативному мандату властиві три обов'язкові елементи: накази виборців, право відкликання депутата виборцями та підзвітність депутатів виборцям [19; 12; 3; 4; 13]. Український законодавець дещо розширив зміст імперативного мандата, внісши у 2004 році зміни до Конституції, а згодом, у 2007 році – до законів України «Про статус депутатів місцевих рад» та «Про Верховну Раду автономної Республіки Крим», якими передбачалося відкликання депутата за рішенням партії (виборчого блоку політичної партії). Існує також думка, що звіт депутата перед виборцями та можливість його відкликання є засобами контролю виконання імперативного мандата, в той час як наявність наказу визначає головний напрям і зміст діяльності депутата в органі представницької влади та у виборчому окрузі [18]. Експерт Інституту політики О. Дніпров вважає, що в умовах багатопартійності та реальної конкуренції за місця серед депутатів немає необхідності законодавчого закріплення інституту наказів [6].

Ще однією проблемою є недосконалість законодавства у частині практичної реалізації елементів імперативного мандата. Законом України «Про статус депутатів місцевих рад» [23] передбачено такі елементи імперативного мандата: доручення виборців, звіт депутата перед виборцями, відкликання депутата у будь-який час виборцями, здатних забезпечити тісний зв'язок депутата місцевої ради з виборцями та підвищити його відповідальність перед ними.

Інститут доручень виборців як складова імперативного мандата передбачений статтею 17 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад». Виборці можуть давати доручення своєму депутату на особистих прийомах, які депутат повинен організувати в своєму окрузі, на зборах під час його звітів чи зустрічей з питань, що впливають з потреб відповідного виборчого округу чи територіальної громади в цілому. Законом встановлені вимоги до доручення, необхідність їх доведення до відома відповідної ради, можливості їх реалізації через виконання місцевих соціально-економічних програм та з урахуванням необхідних коштів у місцевому бюджеті. Органи, які забезпечують реалізацію доручень виборців, один раз на рік повинні інформувати раду про хід їх виконання. В свою чергу, депутат повинен періодично інформувати виборців про хід виконання їх доручень.

Законодавчий акт не конкретизує, у який спосіб депутат повинен інформувати раду та її органи про доручення виборців. На офіційних сайтах місцевих рад відсутня будь-яка інформація про хід та підсумки виконання таких доручень органами, які відповідальні за їх реалізацію, а також відомості про інформування вибор-

ців щодо виконання їх доручень депутатами місцевих рад. Відповідно, немає можливості точно підтвердити чи заперечити застосування цього інституту на практиці. Виняток становлять окремі ради, зокрема: Куп'янська міська рада Харківської області, яка на своєму сайті розмістила зведений перелік доручень виборців м. Куп'янська за 2011 рік, затвердженого рішенням міської ради [8], Луцька районна рада, яка надала у вільному доступі для ознайомлення рішення Луцької районної ради від 12.04.2013. № 24/14 «Про доручення виборців, дані депутатам районної ради під час проведення звітів» з додатками [21]. Найбільш повно це питання висвітлено на офіційному сайті Вознесенської міської ради Миколаївської області [7].

Законодавець, не заперечуючи наявності інституту доручень виборців, разом з тим, не конкретизував способів його реалізації, не визначив загальної кількості доручень, які можуть бути дані депутату протягом всього терміну його повноважень, не зафіксував норм щодо його юридичного оформлення, за якими б доручення було визнане дійсним, не передбачив відповідальності депутатів за невиконання доручень виборців чи неінформування останнього про можливість та хід їх реалізації.

Відповідно до статті 16 ЗУ «Про статус депутатів місцевих рад», депутат місцевої ради періодично, але не рідше одного разу на рік, зобов'язаний звітувати про свою роботу перед виборцями відповідного округу та об'єднаннями громадян. До обов'язків ради, згідно з чинним законодавством, входить визначення орієнтовних строків проведення звітів депутатів, тобто, затвердження відповідних графіків. Про час та місце проведення звітів депутат, через засоби масової інформації або в інший спосіб, зобов'язаний повідомити виборців не пізніше як за сім днів, а про результати проведеного звіту – інформувати раду. Окрім періодичних звітів, законом передбачено звітування депутата у будь-який час на вимогу зборів виборців за місцем проживання, трудової діяльності або навчання, а також на вимогу органів самоорганізації населення.

З листопада 2010 року до квітня 2012 року в Україні реалізовувався проект «Твій місцевий депутат: моніторинг діяльності депутатів місцевих рад в Україні», який охоплював п'ять областей у різних частинах України: Волинську, Донецьку, Закарпатську, Херсонську та Чернігівську. Предметом моніторингу була діяльність депутатів місцевих (обласних, міських у містах – обласних центрах, міських у містах районного значення) рад, зокрема: звітування депутатів перед виборцями, проведення особистих прийомів, його участь в громадських слуханнях та інше. На основі отриманих даних експертами було зроблено загальний висновок про те, що звітування місцевих рад відбувається вкрай нерівномірно. Публічне звітування не стало повсякденною практикою. Окремі депутати не роблять різниці між поняттями звіту перед виборцями, виступу в медіа, публікації чи інтерв'ю у засобах масової інформації, загального партійного звіту. Інформація про час та місце проведення звітів не завжди оприлюднюється або оприлюднюється невчасно. Негативною є ситуація з доступом до текстів виступів, якщо тільки вони не друкувалися в пресі. Більшість громадян нічого не знають про звітування депутатів. Найкраща ситуація з депутатськими звітами в міських радах обласних центрів, найгірша – в обласних радах [15; 16]. Громадська організація «Інформаційно-правовий центр «Наше право» у 2010–2011 роках проводила дослідження щодо звітування депутатів

Львівської міської ради. Як виявилось, у 2010 році депутати Львівської міської ради не звітували перед виборцями, посилаючись на те, що Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» та Закон України «Про статус депутатів місцевих рад» носять суперечливий характер в частині звітування. Львівська міська рада за весь період діяльності не приймала рішень про затвердження орієнтовних строків звітів депутатів [1].

Основними недоліками Закону «Про статус депутатів місцевих рад» у частині звітування депутатів місцевих рад перед виборцями, є:

- 1) не визначено відповідальності депутатів місцевих рад за ігнорування норми щодо проведення щорічного звітування перед виборцями;
- 2) не визначені чітко терміни проведення звітів;
- 3) не встановлено єдиної форми щодо змісту звіту;
- 4) не подано повного переліку способів повідомлення про час та місце проведення звіту;
- 5) не передбачено механізму проведення звітування у будь-який час на вимогу виборців;
- 6) не передбачено відповідальності місцевих рад за нескладання та незатвердження графіків щорічних звітувань депутатів.

Інститут відкликання депутатів місцевих рад як складова імперативного мандата передбачений статтею 10 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад», в якій зазначено, що депутат, який не виправдав довіри виборців, може бути у будь-який час ними відкликаний. Розділ V встановлює правовий механізм проведення цієї процедури та надає право вносити пропозицію про відкликання депутата до територіальної виборчої комісії місцевої ради, зборам виборців та зборам (конференціям) об'єднань громадян, їхніх місцевих осередків, які відповідно до закону мають право висувати кандидатів у депутати і знаходяться на території відповідного виборчого округу. На сьогодні склалася ситуація, за якої виборці позбавлені права відкликати депутатів місцевих рад. Пунктом 2 статті 35 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [20] від 10.07.2010. передбачено, що право висування кандидатів у депутати місцевих рад реалізується виборцями через місцеві організації партій або шляхом самовисування, а отже, збори виборців не є суб'єктами висування кандидатів у депутати місцевих рад, відповідно, вони не можуть бути ініціаторами внесення пропозиції про відкликання депутата. Норма про відкликання не може бути застосована до депутатів, обраних за виборчими списками кандидатів у депутати від місцевих організацій політичних партій, оскільки вони не виступають учасниками виборчого процесу. Окрім цього, при закритих списках виборці не знають, за кого вони голосують, відповідно, у майбутньому вони не будуть знати, до кого звертатися за допомогою і чію роботу як депутата їм потрібно оцінювати. Відповідальність за таких депутатів несуть партії, які формували списки кандидатів у депутати. В свою чергу, такі депутати є відповідальними, намаперед, перед партією, під брендом якої вони потрапили в місцеву раду. З огляду на зазначене вище, потребує перегляду виборче законодавство.

Суперечливим є зміст статті 37 ЗУ «Про статус депутатів місцевих рад» щодо підстав для відкликання депутата виборцями. Підставою для відкликання виборцями обраного ними депутата може бути порушення депутатом Конституції і законів України, що встанов-

лено судом. У разі, якщо особа, в том числі й депутат, порушують закони України, вони повинні бути притягнуті до юридичної відповідальності правоохоронними органами. При цьому, повноваження депутата достроково припиняються радою з набранням законної сили обвинувальним вироком. Тобто, як зазначають О. Малько та В. Синюков [14], причина дублює інший конституційний інститут – дострокове припинення повноважень. Ще однією підставою для відкликання є невідповідність практичної діяльності депутата основним принципам його передвиборчої програми. Натомість, виборче законодавство від 2010 року не згадує норму про обов'язкове подання і реєстрацію кандидатами передвиборчої програми. Суперечливою є і підстава щодо відкликання депутата виборцями у разі пропуску ним більше половини пленарних засідань ради або засідань постійної комісії, яка, вважаємо, може бути застосована лише радою, за умови якщо рада захоче покарати свого колегу-депутата, але ніяк не виборцями, оскільки інформацію про присутність депутатів на пленарних засіданнях сесій рад та засіданнях постійних комісій у відкритому доступі знайти дуже важко. Причина для відкликання депутата виборцями «не виправдав довір'я» – вираз, який використано як політичну риторичку, не несе ніякого змістовного навантаження, тому що не дає виборцю чіткого розуміння, з яких елементів складається довіра до депутата, та хто і у який спосіб повинен визначати рівень довіри, необхідний, аби виборці могли розпочати процедуру відкликання депутата місцевої ради.

Таким чином, законодавством України непрямо визнано тип мандата депутатів місцевих рад як імперативний, що передбачає звітність депутатів перед виборцями, отримання від них доручень та відкликання депутата виборцями. Однак, ці елементи не застосовуються на практиці через суперечності чинного законодавства України, а відтак, доведено – імперативний мандат у депутатів місцевих рад практично відсутній, що негативно впливає на інститут відповідальності членів представницьких органів місцевого самоврядування перед виборцями та територіальними громадами. З метою покращення ситуації необхідно терміново внести зміни у виборче законодавство України, закони України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про статус депутатів місцевих рад», прийняти нові нормативно-правові документи, здатні реально підвищити рівень відповідальності представницьких органів.

Література.

1. Аналітичний звіт щодо практики звітування про свою діяльність органів і посадових осіб місцевого самоврядування м. Львова у 2010 році [Електронний ресурс] // Сайт Громадського порталу Львова. – Режим доступу: <http://www.gromada.lviv.ua/analytic/22>.
2. Арановский К. В. Государственное право зарубежных стран: Учебник для вузов. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 488 с.
3. Безуглов А. А. Советский депутат / А. А. Безуглов. – М. : Юрид. лит.-ра. – 1971. – 224 с.
4. Богомолов М. Т. Императивный мандат в Советском государстве / М. Т. Богомолов. – Саратов, 1970. – 265 с.
5. Большая советская энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bonaen.ru/iperativniy-mandat>.
6. Дніпров О. Чи потрібен Україні імперативний мандат народного депутата [Електронний ресурс] / О. Дніпров. – Режим доступу: <http://www.tomenko.kiev.ua/docs/content.php?id=pc07-2003-03>.

7. Доручення виборців депутатам міської ради на 2011-2015 роки [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Вознесенської міської ради. – Режим доступу: <http://www.voznesensk.org/uk/node/83993>.

8. Доручення виборців міста Куп'янська : затверджено рішенням V сесії Куп'янської міської ради VI скликання від 04.02.2011 року № 115 – VI, внесено доповнення рішенням XV сесії Куп'янської міської ради VI скликання від 04.11.2011 року № 491-VI, рішенням XI сесії Куп'янської міської ради VI скликання від 16.12.2011 року № 530-VI [Електронний ресурс] // Сайт Куп'янської міської ради. – Режим доступу: <http://kupyansk-rada.org.ua/prozora-vlada/dokumenty/doruchennia-vyborstv>.

9. Журавський В. Що принесе українській демократії імперативний мандат / В. Журавський // Право України. – 2007. – № 3. – С. 122–123.

10. Конотопцев О. С. Імперативний мандат в місцевих радах: політико-правовий аналіз та практичні аспекти застосування [Електронний ресурс] / О. С. Конотопцев. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2009-1/doc/4/03.pdf>.

11. Конотопцев О. Імперативний мандат: не такий він страшний, як його малюють / О. Конотопцев // Аспекти самоврядування. – 2007. – № 2 (40). – С. 12–17.

12. Коток В. Ф. Наказы избирателей в социалистическом государстве (императивный мандат) / В. Ф. Коток. – М. : Наука, 1967. – 135 с.

13. Лучин В.О. Процессуальные нормы в советском государственном праве / В. О. Лучин. – М. : Юрид. лит.-ра. – 1976. – 167 с.

14. Малько А. В. Императивный мандат: прошлое и настоящее / А. В. Малько, В. Н. Синюков // Правоведение. – 1992. – № 2. – С. 12–22.

15. Наслідки реформи законодавства України про місцеві вибори : матеріали круглого столу «Результати реформи законодавства України про місцеві вибори» від 20 грудня 2012 року [Електронний ресурс] // Сайт Лабораторії законодавчих ініціатив. – Режим доступу: http://parliament.org.ua/index.hp?action=news&ar_id=2813&as=0.

16. Наход М. Моніторинг діяльності депутатів місцевих рад Волинської області у 2011 році (на прикладі окремих рад) / М. Наход, М. Шелеп, В. Павлюк. – Луцьк, 2012. – 100 с.

17. Особое мнение судьи Конституционного Суда Российской Федерации Н. В. Витрука к Постановлению Конституционного Суда Российской Федерации от 24 декабря 1996 года №21-П по делу о проверке конституционности Закона Московской области от 28 апреля 1995 года «О порядке отзыва депутата Московской областной Думы» в связи с запросом Судебной коллегии по гражданским делам Верховного Суда Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cikrf.ru/law/decreed_of_court/pesolut18.html.

18. Панькевич І. Імперативізація парламентського мандату в Україні та інших європейських державах (порівняльно-правовий аналіз) / І. Панькевич // Вісник Львівського університету. Серія юридична, 2010. – Випуск 50. – С. 118–126.

19. Прело М. Конституционное право Франции / М. Прело. – М. : Изд-во иностранной лит.-ры, 1957. – 671 с.

20. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів : Закон України від 10.07. 2010 р. № 2487-VI // Відомості Верховної Ради України, 2010. – № 35–36. – С. 491.

21. Про доручення виборців, дані депутатам районної ради під час проведення звітів : рішення Луць-

кої районної ради від 12.04.2013. № 24/14 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Луцької районної ради. – Режим доступу: <http://r-rada.lutsk.ua/session/prodoruchennya-viborciv-dani-deputatam-rayonnoyi-radi-pidchas-provedennya-zvitiv-0>.

22. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 24. – С. 170.

23. Про статус депутатів місцевих рад : Закон України від 11.07.2002 № 93-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2002. – № 40. – С. 290.

24. Саханенко С. Є. Визначення природи мандата депутата місцевої ради / С. Є. Саханенко // Вісник державної служби України. – 2004. – №1. – С. 53–57

25. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2001, – Т. 2. – 669 с.